

ederek Maskat'taki kaleleri ilâve toplarla kuvvetlendirdi. Bu dönemde sultanın gücünün Maskat ve Bâtine sahil kesiminin dışındaki iç kesimlerde oldukça zayıf kaldığı görülmektedir. İngilizlerin bölgede artan nüfuzuna karşılık Fransızlar da onların yasakladıkları ticaret için isteyen gemilere bayrak ve seyir evrakı vererek taraftar toplamaya gayret ettiler. 1897 yılı itibariyle açık denizlerde çalışan otuz sekiz kadar Uman gemisi Zengibar'daki Fransız konsolosluğundan bayrak ve evrak almış bulunuyordu. İngiltere ise bu dönemde Uman'a yeni projeler için krediler açmış ve bu kredilerin ödeme planını sultana onaylatarak ülkenin gümrük gelirlerine ve Zengibar'dan gelen ödemelere el koymuştur. İngiltere Uman'la olan münasebetlerini doğrudan değil daima Hindistan'daki İngiliz hükümeti kanalıyla sürdürmüş, açılan krediler ve bu kredilerin faiz ve ana paralarının tahsili meselesi Hindistan'daki İngiliz yetkilileri tarafından ele alınmıştır. Bir ara bunu fırsat bilen Hindistan'daki İngiliz idaresi Uman'ı himayesi altına almak istemiş, ancak Fransa bu işe karşı çıkmıştır. Öte yandan Sultan Faysal İngiliz isteklerine yavaş yavaş boyun eğdi ve Uman'da yaşayan İngilizlerle Hintlilerin İngilizler tarafından himaye edilmesine razı oldu.

1903 yılı başlarında, Sultan Faysal muhatabı olan Hindistan hükümetiyle münasebetlerini iyi tutmak gayesiyle büyük oğlu Seyyid Teymûr'u birtakım hediyelerle birlikte Bombay'a gönderdi. Bunun üzerine Hindistan'daki İngiliz kral nâibi Lord Curzon aynı yıl içinde Maskat'ı ziyaret ederek Faysal'a imparatorluğun Grand Cross nişanını taktı. Bu arada Faysal'ın İngiliz Hindistan hükümetine olan borçları 90.000 rupiye varmıştı. Lord Curzon Uman'ın resmen himaye altına alınmasını İngiliz hükümetine teklif ettiyse de uygun görülmedi. Ülkeyi İngilizler'e bağımlı hale getiren bu durumlara ek olarak Sultan Faysal İngiltere hükümetinden buharlı gemiler edinmek, oğlu Teymûr'u evlendirmek gibi sebeplerle yeni krediler aldı. Artık Zengibar'dan gelen gelirlerin her ay düzenli olarak 300 rupilik bir bölümü borçlar ve faizleri karşılığı olarak İngilizler tarafından kesiliyordu. 1905 Ağustosunda borç miktarının 100.000 rupiye varmasına rağmen Faysal ailesinden birkaç kişinin hacca gidebilmesi için 20.000 rupi daha istedi. Bunun üzerine İngiltere Lahey Milletlerarası Adalet Divanı'na başvurarak

sultanın hesaplarını incelemeye aldırdı. Çünkü İngiliz Hindistan hükümeti; kredilerin devamı için gümrükler dahil ülkenin bütün gelir kaynaklarını kontrol etmek istiyordu. Sonuçta bir zamanlar açık denizlerde söz sahibi olan Uman tekniğin ilerlemesi, buharlı gemilerin icadı ve 1869'da açılan Süveyş Kanalı'nın yavaş yavaş ticarî etkilerini göstermesi üzerine önemini kaybetmeye başladı. Ağır dış borçlarla faiz ödemeleri için gelirler yetmez oldu. Bütün bunlara bir de iç isyanlar ve kökleri öncelere dayanan imamlık anlaşmazlığı eklenince ülke içte ve dışta zor durumda kaldı. 1913 yılında imamlık meselesi tekrar çatışmalara sebep oldu. İmam Sâlim b. Râşid el-Harûsî Nizve, İzkî ve Smâyil bölgelerini ele geçirerek sultanın kontrolünde bulunan verimli Bâtine bölgesinin yolunu açmış oldu. Bunun karşısında Faysal, yabancı güçlerle olan münasebetlerini anlaşmalar yolu ile güçlendirerek kendisini Maskat ve çevresinde kuvvetli tutmaya çalıştı. Ancak aynı yıl ekim ayında kanserden öldü ve yerine en büyük oğlu Teymûr geçti. Faysal b. Türkî döneminde basılan paralardan biri İstanbul Arkeoloji müzelerinin Mahrûkizâde Cafer Bey koleksiyonunda bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Delilü'l-Hâlic (Târih), II, 809-822, 962; VII, 3836-3854; Abdullah Humejd es-Sâlimî, *Tuḥfetü'l-a'yân*, Kahire 1347, II, 294-300; Zirikîlî, *el-A'lâm*, V, 164-165; Zekî M. Mücâhid, *el-A'lâmü's-şarḳiyye*, Kahire 1949, I, 24; *Uman ve's-sâhilü'l-cenûbî li'l-Hâlicî'l-Fârisî* (nşr. Aramco), Kahire 1951, s. 59-82; Mahmûd Ali ed-Dâvûd, *el-Hâlicü'l-'Arabî ve'l-'alâkâti'd-düveliyye 1890-1914*, Kahire 1961, s. 107-108; Cemâl Zekeriyâ Kâsım, *el-Hâlicü'l-'Arabî*, Kahire 1966, s. 111, 121, 122, 131; Artuk, *İslâmî Sikkeler Kataloğu*, I, 294, İv. XXXV, nr. 919; W. Phillips, *Oman History*, Beyrut 1971, s. 148-157; W. D. Peyton, *Old Oman*, London 1983, s. 9; R. S. Ruete, "The Al Bu Sa'id Dynasty in Oman and East Africa", *JCAS*, XVI (1929), s. 12.



MUSTAFA L. BİLGE

FAYSALÜ't-TEFRİKA

(فيصل التفرقة)

Gazzâlî'nin

(ö. 505/1111)

imanla küfür arasındaki sınırın ne olabileceği konusuna dair eseri.

Bazı kaynaklarda *et-Tefriḳa beyne'l-İslâm (imân) ve'z-zendeḳa* diye anılan (meselâ bk. Kâdî İyâz, II, 1065; *İzâhu'l-meknûn*, I, 300; Brockelmann, I, 539), ancak bizzat müellifi tarafından *Faysalü't-*

tefriḳa beyne'l-İslâm ve'z-zendeḳa olarak adlandırılan eser Gazzâlî'nin, İslâm düşünce tarihi boyunca "tefkîr" başlığı altında tartışılmalı olan imanla küfür arasındaki sınırın ne olabileceği, hangi inanç, ifade ve hareketin kişiyi müslüman olmaktan çıkarabileceği, bu konuda ölçü ve kriterin ne olabileceği sorularına cevap verdiği önemli bir risâlesidir. Akaid konularında birbirinden farklı metotlar benimseyen dönemin dört büyük fikir akımının (Selefiyye, Ehl-i bid'at, Ehl-i sünnet ve Felâsife) mutaassıpları arasında yoğun ve ölçüsüz bir şekilde sürdürülen karşılıklı tefkîr faaliyetinden rahatsızlık duyan Gazzâlî, eserini ölçsüzlük ve ehliyetizliğin hüküm sürdüğüne inandığı bu konuda bir ölçü olması dileğiyle kaleme almıştır. Birçok bio-bibliyografik kaynakta Gazzâlî'ye nisbet edilen *Faysalü't-tefriḳa*'nın (Abdurrahman Bedevî, s. 166) otantik bir eser olduğu, bizzat müellifin diğer eserlerinde bu risâlesine yaptığı atıflarla teyit edilmektedir (meselâ bk. *el-Müstasfâ*, I, 117; *el-Münḳız mine'd-dalâl*, s. 23).

Faysalü't-tefriḳa bir girişle on üç fasıldan oluşmaktadır. Gazzâlî eserinin mukaddimesinde dinî konularda katı ve müsamahasız olan bazı kişilerden yakınır. Bunların son derece dar bir İslâm anlayışı ortaya koyarak bu dairenin dışına çıkanları küfür ve zındıklıkla suçladıklarını ifade eder ve eserin giriş kısmında bu müsamahasız kişilerin, bazı eserlerinde selef-i sâlihîn ile mütehasıs kelâm ulemâsının görüşlerine aykırı fikirler bulunduğunu ileri sürerek kendisine de ağır tenkitler yönelttiklerini belirtir. "Bu haset ehline göre Eş'arî mezhebinden bir milim bile ayrılmak, en basit bir meselede bile onlardan farklı düşünmek sapıklık, zulüm hatta küfürdür" (s. 31-33). Giriş kısmında Gazzâlî ayrıca küfürle imanın anlam ve mahiyetinin ancak yüksek bir dinî duyarlılık, zihni ve ahlâkî gelişmişlik, gönül temizliği gibi meziyetler sayesinde kavranabileceğini söyler.

Faysalü't-tefriḳa'nın birinci faslında mukallitlerin küfürün mahiyetini bilip bilemeyecekleri hususu tartışılmakta, Eş'ariyye ve Mu'tezile ulemâsının Allah'ın sıfatları konusundaki görüş ayrılıklarından örnekler verilerek bu tür meselelerde farklı düşünceye sahip olanların birbirini tefkîr etmemesi gerektiği belirtilmektedir. İkinci fasıl imanla küfürün tarifine, bir kimseyi şer'î bir hüküm olan küfürle itham edebilmek için şer'î delillerin bilinmesi gerektiği konusuna ayrıl-

mıştır. Müellif üçüncü fasılda "tasdik" ile "tezkîp" terimlerinin tanımlarını yapmakta; bu münasebetle tasdik ve tezkîbe konu olan varlığı da zâti, hissî, hayalî, akfî ve şibhî şeklinde beş bölüme ayırarak incelemekte; dördüncü fasılda da bu beş nevi varlığın te'vil ile münasebetini ele almaktadır. Gazzâlî beşinci fasılda, nasların zâhirine titizlikle bağlı kalma gayreti içinde olanların bile zaman zaman te'vile başvurma zarureti hissettiklerini, bu metodun önemli temsilcisi Ahmed b. Hanbel'den örnekler verip ortaya koymaya çalışmaktadır. Eserin altıncı faslında, te'vilin mutlaka belirli prensiplere bağlı kalınarak yapılmasının ve te'vil konusunda muhatabın seviyesinin dikkate alınmasının gereği ile avam-havas ayırımının önemi üzerinde durulmuştur. Gazzâlî bu fasılda bazı te'vil kaidelerini özet olarak verdikten sonra ayrıntılı bilgi için *el-Kıstâsü'l-müstakîm*, *Mihakkû'n-nazar* adlı eserlerine gönderme yapar. Te'vilin kısımlarının incelediği yedinci fasılda, temel itikadî esasların dışında kalan bazı önemsiz meselelerle ilgili isabetsiz yorumların tekfiri gerektirmeyeceği, ancak İslâm'daki önemli akaid esaslarıyla alâkalı konularda kesin delile dayanmadan nasların zâhirî mânalarını tahrif edecek şekilde te'vile kalkışanların tekfir edileceği belirtilir. Gazzâlî *Tehâfütü'l-felâsife*'sinde İslâm filozoflarının bazı görüşleri için sıraladığı tekfir maddelerini burada da tekrarlar. Müellif bu fasılın devamında "zındık" teriminin mutlak ve mukayyet şeklinde bir ayırma tâbi tutulabileceğini belirterek her iki zındık grubun arasındaki farkları inceler. Tekfiri gerektiren ve gerektirmeyen hususları izah etmenin ciltler dolusu yazmayı icap ettiğini belirten Gazzâlî, eserinin sekizinci faslında okuyucularına ehl-i kibleyi tekfir etmekten kaçınmaları tavsiyesinde bulunduktan sonra tekfir konusunda uyulması gereken ana ilkeyi de belirler. Buna göre "usûl-i selâse" denilen Allah'a, nübüvete ve âhirete iman esasları ile tevâtüren sabit olmuş aslî ve fer'î konulara yönelik bütün red ve inkârlar apaçık küfür, bu ana esasların ayrıntılarına ilişkin meselelerle ilgili red ve inkârlar ise hata ve bid'attır. *Fayşalü't-tefrika*'nın dokuzuncu faslında bir kişiye veya bir grubu tekfir etmeden önce göz önünde bulundurulması gereken hususlar incelenir. Eserin onuncu faslında avamı tekfir eden bazı kelâm âlimleri tenkit edilmekte, kelâm ilminin ve

bu ilmin kullandığı ince metodun herkes tarafından kavranamayacağı belirtilmekte, halkı irşat edip imanını güçlendirmek için Kur'an'ın "güzel öğüt" tavsiyesinin yerine getirilmesi istenmektedir. On birinci fasılda hiçbir kimsenin ilâhî rahmeti daraltmaya hakkı bulunmadığı ifade edilmekte, kendilerine İslâm daveti ulaşmamış olan fetret ehli hakkında dikkate değer tesbit ve gruplandırılmalar yapılmaktadır. On ikinci fasılda bir kişiye tekfir ederken aklın mı yoksa nassın mı esas alınması gerektiği hususuna cevap aranmaktadır. Eserin son faslında ise bir müslümana kâfir diyen kimsenin imanî durumunun ne olacağı meselesi tartışılmakta, Hz. Peygamber'in konuya ışık tutan, "İki müslümandan biri diğerini küfürle itham ederse bu iddia mutlaka ikisinden birine râci olur" anlamındaki hadisi (Müslim, "İmân", 111; Tirmizî, "İmân", 16; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 15) incelenmektedir.

Çeşitli kütüphanelerde pek çok yazma nüshası bulunan *Fayşalü't-tefrika*'nın (Abdurrahman Bedevî, s. 166; Brockelmann, I, 539) birçok baskısı yapılmıştır (meselâ Bombay 1283; Kahire 1319, 1325, 1328). Eserin en ciddi ilmî neşri, Gazzâlî ile ilgili çalışmalarıyla tanınan Süleyman Dünyâ tarafından gerçekleştirilmiştir (Kahire 1381/1961). Nâşir kitabın baş tarafına Gazzâlî'nin hayatı ve özellikle bu eserle alâkalı bazı değerlendirmeler ihtiva eden bir bölüm, son kısmına da Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'inden yaptığı alıntılar eklemiştir; Berâhime, Seneviyye, zenâdika ve dehrîyye gibi fırkalar hakkında bilgi vermiştir. Süleyman Dünyâ'nın bu çalışması A. Turan Arslan tarafından *İmam Gazâlî ve İman-Küfür Sınırı* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1992). Bursalı Mehmed Tâhir, Türk tasavvuf dünyasında daha çok Salâhî Efendi olarak tanınan Abdullah Salâhî Uşşâkî'nin (ö. 1196/1782) *Fayşalü't-tefrika*'yı Türkçe'ye tercüme ettiğini kaydeder (*Osmanlı Müellifleri*, I, 105). Süleyman Uludağ da eseri *İslâmda Müsâ-maha* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1972). Bu tercümenin sonunda Gazzâlî'nin aynı konuyla ilgili *el-Kânûnü'l-küllî fi't-te'vil* adlı bir başka risâlesinin tercümesi de yer almaktadır.

Şarkiyatçıların dikkatini çeken *Fayşalü't-tefrika*, Hans-Joachim Runge tarafından *Untersuchung über die Unterscheidung von Islam und Ketzerie* başlığıyla Almanca'ya çevrilmiştir (Kiel 1938). Gazzâlî ile ilgili çalışmaları bulu-

nan İspanyol müsteşiriki Asin Palacios ise *Fayşalü't-tefrika*'nın özet bir tercümesini, Gazzâlî'nin *el-İktisâd fi'l-i'tikâd* adlı eserinin İspanyolca tercümesi olan *El Justo medio en la creencia* için de vermiştir (Madrid 1929).

BİBLİYOGRAFYA :

Müslim, "İmân", 111; Tirmizî, "İmân", 16; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 15; Gazzâlî, *Fayşalü't-tefrika* (nşr. Süleyman Dünyâ), Kahire 1381/1961; a.mlf., *el-Müstasfâ*, Kahire 1934, I, 117; a.mlf., *el-Münkiz mine'd-dalâl*, İstanbul 1287, s. 23; Kâdî İyâz, *eş-Şifâ*, II, 1065; *Keşfü'z-zunûn*, I, 1304; *İzâhu'l-meknûn*, I, 300; *Osmanlı Müellifleri*, I, 105; Brockelmann, *GAL*, I, 539; F. Jabre, *La Notion de certitude selon Ghazali*, Paris 1958, s. 406-435; Yusuf Ziyâeddin Ersal, *Vahiy ve Risâlet*, Ankara 1960, s. 17-19, 29-33; Abdurrahman Bedevî, *Mü'ellesâtü'l-Gazzâlî*, Küveyt 1977, s. 166-167; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul 1985, s. 273, 281-282; L. Gardet, "Les Noms et les statuts", *St.I*, V (1956), s. 72, dipnot 3; Kasım Kufralı, "Gazzâlî", *İA*, IV, 752-753; W. Montgomery Watt, "al-Ghazâlî", *El²* (İng.), II, 1040.



EMRULLAH YÜKSEL

FÂZİL AHMED PAŞA

(bk. KÖPRÜLÜZÂDE
FÂZİL AHMED PAŞA).

FAZİL AHMET AYKAÇ

(bk. AYKAÇ, Fazıl Ahmet).

FÂZİL-İ ENDERÜNİ

(bk. ENDERUNLU FÂZİL).

FÂZİL MUSTAFA PAŞA

(bk. KÖPRÜLÜZÂDE
FÂZİL MUSTAFA PAŞA).

FÂZİL PAŞA, Mustafa

(bk. MUSTAFA FÂZİL PAŞA).

FAZİLET

(الفضيلة)

İnsanın iyilik yapmasını ve kötülükten uzak durmasını sağlayan ruhî yetenek için kullanılan bir ahlâk terimi.

Fazîlet kelimesinin türetildiği fazl kelimesi masdar olarak "artmak, fazlalaşmak, üstün olmak", isim olarak ise "eksikliğin (naks) zıddı, artık, fazlalık, ihsan" gibi mânalara gelir (bk. FAZL). Klasik sözlüklerde fazlın ileri derecesine fazilet dendiği belirtilmiştir (*Lisânü'l-Ârab*, "fzl"